

Отримано: 6 квітня 2019 року

Прорецензовано: 7 травня 2019 року

Прийнято до друку: 23 травня 2019 року

e-mail: ljudmila_@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-6(74)-118-120

Довбня Л. Е. Семантична трансформація українських лексем на позначення матеріальних першооснов буття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 6(74), червень. С. 118–120.

УДК 811.161.2'373'364

Довбня Людмила Емануїлівна,

кандидат філологічних наук, доцент, Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

СЕМАНТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ПЕРШООСНОВ БУТТЯ

У статті розглядається історія семантичної трансформації 3-х лексем на позначення матеріальних першооснов людського буття (вода, земля, вогонь), що належать до основного фонду української мови і входять до відомого списку американського лінгвіста М. Сводеша, котрий визначив 100 понять, які є в лексичі будь-якої мови незалежно від культурної історії нації – її носія – і довів, що за 1000 років вони змінюються на 20 відсотків. Автором анованої статті доведено, що у процесі історичного розвитку аналізованих лексем домінуючим семантичним процесом є метонімізація, яка сприяє диференціації основних значень і утворенню периферійних лексико-семантичних варіантів. Набагато менш функціонально активним процесом в історії досліджуваних іменників є метафоризація. Часом саме вона формує окремі ділянки полісемії ланцюжкової. У семантичній історії іменників вода, земля й вогонь фіксується розвиток радіальної полісемії.

Ключові слова: лексема, основний словниковий фонд, семантична трансформація, метафоризація, метонімізація, матеріальні першооснови буття, вода, земля, вогонь.

Ljudmila Dovbnia,

Ph. D in Philology, associate professor at the department of Ukrainian language and methodology of teaching,
associate professor and the department of pedagogy, theory and methodology of primary education
«SHEI Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical Grygorii Skovoroda University»

SEMANTIC TRANSFORMATION OF UKRAINIAN LEXEMES DENOTING PHYSICAL EXISTENTIAL ELEMENTS

This paper considers the history of semantic transformation of 3 lexemes denoting physical existential elements (water, earth, fire), which belong to the Ukrainian language corpus. They are included in the famous list by American linguist M. Swadesh, who chose a hundred words present in the vocabulary of any language regardless of a nation's cultural history. The scientist proved that 20 percent of the words change in 1000 years. The author of this paper demonstrated that in the course of historical development of the analyzed lexemes, the leading semantic process is metonymisation, which contributes to the differentiation of the main meanings and the formation of lexical-semantic variations. Much less productive process in the history of these nouns is metaphorisation.

The noun water during its historic development is mainly influenced by metonymic transposition, which causes the formation of radial polysemy. Metaphorisation plays insignificant part in semantic history of this word. Its development is noticeable during the late period of the word's existence, in Modern Ukrainian.

The noun earth in the course of its historic development is changed metonymically as well, which leads to radial polysemy. Metaphorisation is less active and produces an insignificant amount of derivative sememes.

Semantic transformation of the noun fire results in the creation of a great number of connotations, which are partly lost in the course of its historic development. The peculiar feature of this word is the occurrence of metonymic lexical-semantic variations, which create radial polysemy. A limited number of metaphorical sememes create the elements of chained polysemy.

Summing up the results, it can be concluded that the analyzed Proto-Slavic lexemes denoting physical existential elements have been functioning for a long time. They keep their main meaning and develop a number of lexical-semantic variations in the outer circle of semantic structures. The history of their semantic transformation is full of active metonymic changes, which leads to radial polysemy. Metaphorisation is less developed and occasionally causes the formation of chained polysemy.

Key words: lexeme, language corpus, semantic transformation, metaphorisation, metonymisation, physical existential elements, water, earth, fire.

Постановка проблеми. Відповідно до списку понять, визначених американським лінгвістом М. Сводешем [10; 11], до основного словникового фонду будь-якої мови незалежно від культурної історії нації входять, окрім інших, лексеми на позначення 3-х матеріальних першооснов буття людини (т. зв. стихій): *вода, земля, вогонь*. Функціонуючи в мові впродовж доволі тривалого періоду, вони зазнали семантичної трансформації, з'ясування закономірностей якої не було предметом окремого лінгвістичного дослідження.

Обрана тема є актуальною з огляду на необхідність визначення шляхів і способів творення периферійних лексико-семантичних варіантів номінативних одиниць, що об'єднуються в тематичні групи. Подібні напрацювання сприяють підготовці фактичного матеріалу, узагальнення й теоретичне осмислення якого стане в нагоді мовознавцям для уточнення положень сучасної семантичної теорії.

Власне відсутністю наукових розвідок, присвячених семантичному аналізу українських лексем на позначення першооснов людського буття (*вода, земля, вогонь*), та необхідністю залучення якнайширшого матеріалу з метою підвищення об'єктивності теоретичних узагальнень і висновків з історичної семасіології зумовлена наукова новизна статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному українському мовознавстві значна увага приділяється питанням семантичної еволюції лексем, що входять до різних тематичних груп. Зокрема, детально описано семантичну історію значної кількості тематично об'єднаних номінативних одиниць на позначення понять М. Сводеша: дієслів із семантикою станів спокою [1], основних дій і процесів [2], прикметників на позначення кольорів, основних якостей та оцінок [7; 3; 4], іменників,

що називають частини тіла, та ін. [9; 17]. Щодо вказаних груп номінацій детально проаналізовано історію семантичної трансформації лексем та узагальнено шляхи розвитку їхніх похідних значень; зроблено висновки щодо домінуючих процесів; з'ясовано специфіку появи оцінності при творенні ЛСВ, що залишаються на периферії семантичних структур; з-поміж понять М. Сводеша визначено частку лексем, які у процесі історичного розвитку змінюють основне значення тощо [1; 2; 3; 4; 7; 8; 9; 16; 17]. Водночас слід зауважити, що не всі лексеми основного словникового фонду, які позначають виділені лінгвістичні поняття, зазнали наукового опису. Потребує опрацювання низка невеликих груп іменників, з-поміж яких слід виокремити номінації із семантикою речовин, предметів та явищ. До неї входять і лексеми на позначення матеріальних першооснов буття.

Викладення основного матеріалу. У сучасній українській мові іменники на позначення матеріальних першооснов людського буття: *вода, земля, вогонь* – мають доволі розгалужену систему лексико-семантичних варіантів. Специфікою їхньої семантики є те, що похідні значення утворюються на всіх етапах історичного розвитку лексем – від протоукраїнського до сучасного. Вони виникають переважно внаслідок метафоричних та метонімічних перенесень.

Так, іменник *вода* успадкований від прасл. *voda (< і.-с. **ǫd-*, **ǫod-*, **ud-* ‘вода, мокрота’) [5, с. 414] із давнім значенням ‘природна легола’. Диференціація його семем окреслилася у протоукраїнський період, коли отримали розвиток похідні (метонімічні) лексико-семантичні варіанти ‘водний простір’ (вміст ємкості → сама ємкість) та ‘повінь’ (речовина, задіяна у процесі, → сам процес). У наступні епохи семантична диференціація спричинює розвиток широкій системи переносних значень. Цей процес активізується у староукраїнський період, коли з’являються лексико-семантичні варіанти ‘дощ’, ‘водні угіддя’, ‘річка, потік’ викликані метонімічною транспозицією (речовина → пов’язане з нею явище), ‘сеча’, який виникає шляхом метафоричного перенесення на основі інтегральної семи ‘рідина’, аналогічні останньому ‘настій’ і ‘напій’ [13, т. I, с. 183–184]. Усі наведені значення формують радіальну полісемію в межах іменника *вода*.

У сучасній українській мові іменник *вода* має розгалужену семантичну структуру, у центрі якої – основне значення, успадковане із праслов’янської мови. До неї входять також семемі, успадковані із протоукраїнського та староукраїнського періодів, а також відтінки, що утворилися в пізніші часи за вже описаними семантичними моделями: ‘напій чи розчин якоїсь речовини’, ‘лікувальна рідина мінеральних джерел; курорт’, ‘водна маса джерел, озер, рік, морів, океанів’, ‘навколоплідна рідина’, а також ‘непотрібні, незмістовні фрази у викладі матеріалу; багатослів’я при бідності думки’ [14, т. I, с. 716–717]. Останній лексико-семантичний варіант розвинувся внаслідок метафоричного перенесення, зумовленого хибними уявленнями людей про воду як щось малоцінне (потенційна інтегральна сема ‘рідкий’).

Складних семантичних змін в українській мові зазнає іменник *земля* (< прасл. *zemja < і.-с. *ǫhđem-* ‘носити, витримувати, тримати’) [6, с. 259] з первинним значенням ‘місце мешкання людей’ (про результати семантичної трансформації слова *земля* в українській мові див.: Історія української мови. Лексика і фразеологія). Саме із цим значенням він успадкований протоукраїнською, а через неї – староукраїнською мовою. Уже у протоукраїнській мові в семантиці слова *земля* спостерігається відокремлення похідних (переважно метонімічних) семем ‘люди, мешканці землі’ (місце → сукупність його жителів) та семантично ідентичних йому ‘народ, мешканці певної держави’: «Се прислалася ко мнѣ Словѣньска земля, прослаши учителя собі» [15, т. I, с. 973], ‘військо країни’. У цей же час функціонально активними є метонімічні семемі ‘країна, держава’, ‘територія, володіння’ [Там само], утворені внаслідок перенесення з назви місця на певну розташовану на ньому територію; тут спостерігається просторова суміжність. За метонімічною моделлю «ціле → частина» формується давньоукраїнське значення ‘земля, яку обробляють’.

Менш активне в історії іменника *земля* метафоричне перенесення, яке у протоукраїнський період спричинює розвиток лексико-семантичного варіанта ‘низ, основа чого-небудь’, при творенні якого актуалізується спільна сема ‘опора’, та периферійного значення ‘поле, головний колір тканини, фон’. Формування останнього спричинюється інтегральною семою ‘основа’: «На золотой землѣ шелкъ червчатъ бѣлъ змѣйки да листъе чешуичатъ» [Там само, с. 974]. Отже, у протоукраїнський і давньоукраїнський періоди в іменника *земля* формується значна кількість лексико-семантичних варіантів, яка утворює радіальну полісемію. Більшість наведених значень через староукраїнську мову успадковується сучасною семантичною структурою слова *земля*. Вони досить активно функціонують у XIV–XV ст. [13].

У сучасній українській мові основним для цього слова є значення ‘третя від сонця планета, яка обертається навколо своєї осі та навколо сонця’; вона і є місцем мешкання людей. Отже, можна зробити висновок, що аналізований іменник успадковує праслов’янське значення. До складу сучасної семантичної структури іменника *земля* входять успадковані давні лексико-семантичні варіанти ‘верхній шар земної кори; ґрунт’, ‘країна, держава’, ‘народ, населення країни’. Давнє периферійне значення ‘поле, головний колір тканини, фон’ у процесі історичного розвитку мови втрачається й не фіксується сучасними лексикографічними джерелами.

Історична семантика аналізованого іменника характеризується широкою диференціацією лексико-семантичних варіантів у протоукраїнський і давньоукраїнський періоди. Вони виявляються настільки стійкими, що не втрачаються у процесі історичного розвитку, а успадковуються наступними мовними системами. У сучасній українській семантичній структурі лексеми *земля* дуже складно визначити вихідну семему й похідні. «Стрижнем слова тут виявляється не якийсь окреме його значення, а ті семантичні елементи, які є спільними для всіх значень слова. Ця спільність засновується на тотожності матеріального знака, зумовлюючи взаємопроникність об’єднаних значень» [16, с. 303].

При творенні похідних семем лексеми *земля* в українській мові домінує метонімічне перенесення. Метафора проявляється менш активно.

Ці ж семантичні процеси лежать в основі формування похідних значень українського іменника *вогонь* (< *ognis* ‘розжарені газу, що виділяються при горінні’) [18, т. III, с. 118–119]. Саме зазначений лексико-семантичний варіант стає основним для цього слова впродовж багатьох епох. Паралельно з іменником *вогонь* від давньоукраїнського періоду до сучасності функціонує синонімічний до нього іменник *полум’я*.

Починаючи від давньоукраїнського періоду іменник *вогонь* зазнає диференціації лексико-семантичних варіантів. Причинно-наслідкові відношення сприяють розвитку давньоукраїнської семемі ‘світло’, а суміжність явища та пов’язаного з ним місця формують метонімічний лексико-семантичний варіант ‘пекло’ [15, т. II, с. 604–605]. З плином часу метонімічне перенесення спричинює розвиток семемі ‘хвороблива гарячка’, в основі розвитку якої лежить інтегральний семантичний елемент

‘висока температура’. Названі лексико-семантичні варіанти повністю успадковані староукраїнською семантичною структурою лексеми *вогонь*. Окрім них, у цей час отримують розвиток нові: ‘стрілянина’ (метонімія: процес → пов’язана з ним дія).

У сучасній українській мові лексема *вогонь* характеризується розгалуженою системою значень, до якої входить основне (праслов’янське) та похідні від нього. Це, перш за все, метафоричне значення, що розвинулося на основі спільності потенційної семи ‘динаміка, інтенсивність’ відносно пізно: ‘душевне піднесення, натхнення’, а також семантично аналогічний йому відтінок ‘пристрасть, запал’. Метонімічною взаємодією останній пов’язаний із лексико-семантичним варіантом ‘про того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу’ (ознака предмета → предмет, якому вона притаманна). Сучасні лексикографічні видання у слова *вогонь* фіксують вторинне значення ‘світло сонця, освітлювальних приладів’, природа якого є метафоричною і зумовлюється інтегральною семою ‘червоно-оранжевий’. Унаслідок метафоричного перенесення від нього утворюється відтінок ‘блиск очей, що звичайно відображає якийсь внутрішній стан людини’, який являє собою елемент ланцюжкової полісемії на фоні домінування полісемії радіальної. Усі описані значення та їх відтінки фіксуються в академічному словнику сучасної української мови. Словникова стаття *вогонь* має у своєму складі метафоричне значення ‘жар, підвищена температура тіла’ (спільна сема ‘гарячий’).

Метонімічними відношеннями пов’язаний із основним значенням лексико-семантичний варіант ‘стрілянина із гвинтівка, гармат і т. ін.’ (однаково називаються наслідок і його причина), від якого відокремлюється нове метонімічне значення ‘військова команда для здійснення пострілу; наказ стріляти’ (знову причинно-наслідковий зв’язки формують елемент ланцюжкової полісемії на тлі домінуючої радіальної).

Отже, проаналізувавши історію семантичної трансформації трьох іменників на позначення матеріальних першооснов людського буття (*вода, земля, вогонь*), можна зробити такі висновки. Зазначені лексеми сягають праслов’янської мови. Упродовж періоду активного функціонування у складі основного словникового фонду вони зазнали значних семантичних змін, унаслідок чого розширилися їхні семантичні структури. Ці зміни спричинені процесами метафоризації та метонімізації.

Семантичній історії іменника *вода* притаманне домінування метонімічних транспозицій, які на ранньому етапі призводять до формування радіальної полісемії. Метафоризація відіграє незначну роль у семантичній історії цього слова. Її розвиток спостерігається на пізньому етапі його функціонування – у сучасній українській мові.

Іменник *земля* у процесі свого історичного розвитку теж зазнає переважно метонімічних змін, які формують радіальну полісемію. Метафоризація є менш активною і спричиняє формування незначної кількості похідних семем.

Семантична трансформація іменника *вогонь* призводить до утворення значної кількості вторинних значень, частина яких у процесі історичного розвитку втрачається. Специфікою змін цього слова є витворення метонімічних лексико-семантичних варіантів, які загалом утворюють радіальну полісемію, і лише незначна кількість метафоричних семем створює елементи полісемії ланцюжкової.

Узагальнюючи, слід зазначити, що проаналізовані праслов’янські лексеми на позначення першооснов буття людини активно функціонують упродовж багатьох епох, зберігаючи своє основне значення і розвиваючи цілу низку лексико-семантичних варіантів на периферії семантичних структур. Історія їхньої семантичної трансформації означена активними метонімічними змінами, унаслідок яких розвивається переважно радіальна полісемія. Метафоризація ж менш виражена, подекуди вона сприяє формуванню елементів ланцюжкової полісемії.

Перспективи подальших досліджень полягають в охопленні семантичним аналізом інших лексем на позначення першооснов матеріального буття людини, які за походженням є праслов’янськими і входять до основного словникового фонду української мови. Це надасть підстави для широких узагальнень семантичних змін, що відбулися в період від найдавніших часів до сьогодення, а також сприятиме об’єктивності розроблення положень загальної теорії української семасіології.

Література:

1. Довбня Л. Е., Главачка Л. І. Специфіка семантико-трансформаційних процесів в історії українських дієслів на позначення станів спокою. *Молодий вчений: науковий журнал*. 2017. № 3 (43). С. 315–318.
2. Довбня Л. Е., Товкайло Т. І. Семантичні зміни праслов’янських дієслів на позначення основних дій і процесів в українській та російській мовах. *Studia slavistica: etnolingwistyka i komunikacja międzykulturowa*. Lublin: KUL, 2015. Р. 33–44.
3. Довбня Л. Е. Метафоризація як шлях розвитку оцінності в лексемах основного словникового фонду (на матеріалі української мови). *Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 19. С. 182–190.
4. Довбня Л. Лексико-семантичні зміни прикметників на позначення назв основних кольорів в українській та російській мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. Вип. 35. С. 80–86.
5. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1: А – Г / укл.: Р. В. Болдирев та ін. 1982. 632 с.
6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1985. Т. 2: Д – Копіч / укл.: Н. С. Родзевич та ін. 1985. 572 с.
7. Іншаков А. Є. Теоретичні засади дослідження колірної лексики в мовознавстві. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького національного університету: зб. наук. праць*. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9. С. 189–195.
8. Історія української мови. Лексика і фразеологія / відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1983. 745 с.
9. Кочерган М. П. Слово і контекст: монографія. Львів: Вища школа, 1980. 184 с.
10. Сводеш М. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании. *Новое в лингвистике*. Москва, 1980. Вып. 1. С. 53–87.
11. Сводеш М. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов. *Новое в лингвистике*. Москва, 1980. Вып. 1. С. 23–52.
12. Словарь української мови в 4-х томах / упор. Б. Д. Грінченко. Київ: АН УРСР, 1958–1959.
13. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. в 2-х томах / ред. Л. Л. Гумецька. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
14. Словник української мови в 11-ти томах / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
15. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка в 3-х томах. Москва: ГИС, 1958.
16. Степанов Ю. С. Номинация, семантика, семіологія. *Языковая номинация (общие вопросы)* / под ред. Б. А. Серебренникова, А. А. Уфимцевой. Москва: Наука, 1977. С. 294–358.
17. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: основные семантические процессы: монография. Київ: Наукова думка, 1989. 256 с.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. Т. III. Москва: Прогресс, 1987. 838 с.